

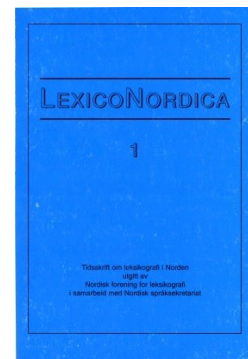
LexicoNordica

Titel: Polysemi, kontekst og fraseologi i tospråklige ordbøger

Forfatter: Kåre Nilsson

Kilde: LexicoNordica 1, 1994, s. 187-201

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Kåre Nilsson

Polysemi, kontekst og fraseologi i tospråklige ordbøker

In this paper the author discusses some matters of principle regarding the concepts of polysemy, context and phraseology as applied to bilingual lexicography. Furthermore, he reflects upon how these concepts mesh into each other when used for lexicographical purposes in a contrastive analysis of two languages. Using examples from translation problems experienced in the relationship between Norwegian and Portuguese/Spanish, the author focuses on factors of relevance as regards the editing of bilingual dictionaries in general, and how these factors could or should be considered within the frame of reference taken as the point of departure of the present paper.

1. Innledning

Den italienske humanisten Scaligero skal på 1500-tallet ha uttalt: "Bare den som har begått en forbrytelse som ikke kan sones med vanlig straff, skulle dømmes til ordboksarbeid." Og i Einar Haugens *Norsk-engelsk ordbok* finner vi – nesten helt til slutt (Haugen 1976:452) – følgende hjertesukk diskret innflettet under **ørkenvandring**: "[...] fig: unrewarding, wearying task (e.g. the making of dictionaries)." (!)

Slikt kan jo ta motet fra de fleste som har planer om å gi seg leksikografien i vold. Derfor kan det saktens lønne seg å reflektere litt over *hva* det er som for mange får ordboksarbeid til å fortone seg så negativt, og *hvordan* vi kan utvikle metoder som gjør det lettere for oss å takle de enkeltproblemer vi møter underveis. Mangeårig praktisk ordboksarbeid har tvunget meg selv til å tenke i slike baner for ikke å knekke nakken på en virksomhet som er krevende nok uansett.

Jeg vil her begrense meg til det leksikografiske område jeg selv har erfaring fra: tospråklige ordbøker for "produksjon", dvs. fra A-språk (norsk) til B-språk (portugisisk og spansk). Når jeg har valgt ovenstående tittel, er det fordi polysemi, kontekst og fraseologi er grunnleggende begreper i enhver form for ordboksarbeid.

Å lage en tospråklig ordbok byr på utfordringer i tillegg til dem man møter i ettspråklig leksikografi. Mens man her opererer med en todimensjonal referanseramme – synonym(er) (evt. også antonym(er)) og kontekst, må man i tospråklig ordboksarbeid betrakte ord og uttrykk i et *tredimensjonalt* perspektiv – dvs. i lys av både synonym(er), kontekst og ekvivalent(er).

Det sier seg selv at tospråklig leksikografi krever solid innsikt i begge språks uttrykksmekanismer. Men det å lage en ordbok fra A-språk til B-språk er kanskje først og fremst et *organisatorisk* og *redaksjonelt* problem: Ulike betydninger og bruksområder (kontekst)

må speiles mot hverandre for å komme til klarhet over hvilke distinksjoner og kontekster det er av interesse å presentere, og hvordan dette kan gjøres konsekvent og oversiktlig på minst mulig plass.

Det kompliserende forhold at de enkelte ord ikke bare kan betraktes i lys av ett, men *to* språks mangfold, gjør det særlig problematisk å gjennomføre en adekvat funksjonell og semantisk analyse av ordmaterialet. Jo lenger språkene ligger fra hverandre, desto mer utfordrende blir leksikografens rolle som brobygger. Og som hver leksikograf vet, viser det seg at bortsett fra kulturelle særegenheter er det de dagligdagse, såkalt "lette" ordene som (i hvert fall isolert sett) volder de største problemer når de skal oversettes.

I første omgang kan det være nyttig å avklare de tre begreper som ligger til grunn for mine betraktninger i det følgende, med sikte på å tydeliggjøre hvilken relevans de hver for seg og/eller i et samspill kan ha for utformingen av en tospråklig ordbok med norsk som utgangspunkt.

2. Begrepsavklaring – definisjoner

2.1 Polysemi

Alle ord kan i prinsippet betraktes som flertydige, i den forstand at ikke hele betydningspotensialet er realisert i enhver kontekst. Dermed kan et ords betydning presiseres i ulike retninger, alt etter hvordan det er brukt i en gitt situasjon. Det er m.a.o. en nær sammenheng mellom kontekst og aktuell betydning – et forhold vi skal komme tilbake til senere.

I tospråklig leksikografi er polysemi et relativt begrep, idet den semantiske analyse må ta utgangspunkt i de oversettelsesalternativer vi må velge mellom – dvs. komplementære ekvivalenters betydningsinnhold. Dette vil arte seg forskjellig fra språk til språk, hvilket innebærer at en betydningsinndeling med utgangspunkt i norske synonymer alene ofte vil vise seg å være utilstrekkelig eller bent frem irrelevant.

De delbetydninger vi opererer med, må m.a.o. primært være relatert til målspråket. Dermed vil de semantiske definisjoner av ekvivalentene kunne gå mer eller mindre på tvers av de synonymer eller alternative uttrykksmåter vi finner det naturlig å bruke når vi skal definere polysemi "internt" – dvs. ved hjelp av substitusjonsmuligheter med ulik betydning innenfor rammen av ett og samme språk. Her er noen eksempler fra *Norsk-portugisisk ordbok (NOPOR)* og *Bokmålsordboka*:

NOPOR:

innføre (*gen*) introdusir; (*ta inn i landet*) importar; (*ta i bruk*) adoptar (*medidas etc*); (*innstifte, opprette*) instituir, instaurar, estabelecer; (*skaffe innpass*) implantar (*ideias/costumes/um sistema etc*); (*fastsette*) impor, pôr (*leis/normas/regulamentos/taxas/tributos etc*); ~ *en i noe* iniciar alg em ac (> *føre 2*, ~ *inn*)

sunn (*mots sykelig*) são, sadio; (*helsebringende*) bom para a saude, sadio, salubre, salutar, saudável; (*velgjørende*) benéfico

underbukse(r) *m(pl)* (*kort(e)*) cuecas *fpl*; (*lang(e)*) ceroulas, ceroulas *fpl*

Bokmålsordboka:

innføre 1 føre inn [+ fraseologi] **2** føre, bringe inn (i landet), importere [+ fraseologi] **3** ta i bruk [+ fraseologi] **4** gi undervisning i, kunnskap om [+ fraseologi]

sunn [...] **1** ikke syk, frisk [+ fraseologi] **2** sindig, praktisk [+ fraseologi] / bra, positiv [+ fraseologi] / god [+ fraseologi]

underbukse bukse til å ha nærmest kroppen under andre klær

Ulike tradisjoner i oppdeling av slakt kan gi en god illustrasjon av de problemer man her står overfor: En gris, okse osv. består ikke av "gudgitte" kroppsdeler. Dermed vil kjøttplansjer av den type vi finner i kokebøker og slakterforretninger, kunne variere fra kultur til kultur. Døgnetts tider og fargeskalaen er andre eksempler i samme retning, idet de viser hvordan inndelingen av samme semantiske felt kan variere fra språk til språk (for ikke å snakke om at begrepet 'døgn' i seg selv mangler en dekkende ekvivalent i mange språk).

Hvis polysemien er "sammenfallende" – dvs. hvis alle A-ordets synonymer favnes av én ekvivalent i målspråket – har det selvfølgelig ingen hensikt å føre opp alternative tolkningsmuligheter, selv om vi på denne måten vil kunne få ulike tilleggsekvivalenter for hver enkelt delbetydning. Adjektivet *sterk* vil f.eks. i så å si alle forbindelser kunne oversettes dekkende med *forte* i portugisisk – også i uttrykk som "være sterk i matematikk" = *ser forte em matemática*. Dermed blir betydningsdifferensiering overflødig (muligens med unntak av et par spesialtilfelle).

I en slik situasjon kan forholdet mellom A-ord og B-ord beskrives som konsentrisk, idet *forte* heller ikke synes å romme nevneverdige delbetydninger som ikke dekkes av det norske adjektivet. Men oftest er det dessverre ikke så enkelt, da A- og B-språkets ord gjerne står i et mer eller mindre eksentrisk forhold til hverandre. Når vi sammenholder norsk med romanske språk, synes dette særlig å gjelde adjektiver og verb, hvis betydningspotensial ofte avviker sterkt fra det vi finner i mulige ekvivalenter. Adjektivet *skarp* og verbet *slippe* kan tjene som eksempler – uten at jeg her skal gå nærmere inn på de redaksjonelle problemer disse ordene reiser når de skal behandles i en ordbok til språk som portugisisk eller spansk.

I praksis vil ulikheter i språkernes semantiske struktur føre til at det ofte kan være nødvendig å føre opp samme ekvivalent under flere betydningsområder (og flere oppslagsord), fordi det er umulig å etablere et én til én-forhold mellom aktuelle norske definisjoner og ord/uttrykk i målspråket. Men i slike tilfelle bør man nok gå sine presiseringer nærmere etter i sømmene, for det kan tenkes at en noe justert og mer pregnant beskrivelse av A-ordets bruksområder i forhold til B-språket gjør slik dobbeltoppføring unødvendig.

2.2 Kontekst

Aktuelle kontekster vil alltid være et relevant utgangspunkt for arbeidet med en artikkel i en ordbok, og ofte kan adekvate kontekstangivelser gi brukeren en tilstrekkelig pekepinn om hvilken ekvivalent som bør velges i en gitt situasjon. I andre tilfelle kan kontekstuelle opplysninger – evt. i form av et tillegg (i parentes) til ekvivalentene hjelpe en til å finne riktig konstruksjon.

En spesiell form for kontekstinformasjon er det vi gjerne kaller "grammatiske" opplysninger. Jeg tenker her på syntaktiske forhold av flere slag, f.eks.

- Transitivitet/intransitivitet
- Preposisjonsbruk
- Adverbial/adjektivisk funksjon.

(Nærmere herom i pkt. 6)

Det er særlig viktig å få med slik informasjon i en ordbok, fordi presentasjonen av syntaktiske forhold i en **grammatikk** tar utgangspunkt i den enkelte kategori og ofte er til liten hjelp eller vanskelig å finne frem i når man er usikker på et enkelt ords distribusjon eller mulige omgivelser. Preposisjonsbruk er et godt eksempel på hvor problematisk det kan være å måtte ty til en grammatikk når man er i tvil: Det er lite effektiv hjelp når man må skumme flere sider med eksempler på bruk av ulike preposisjoner i håp om å finne den rette i det tilfelle man står overfor.

2.3 Fraseologi

Fraseologi kan i tospråklig leksikografi forstås som en fellesbetegnelse for all oversettelse på syntagmatisk nivå. Ut fra en slik definisjon vil begrepet omfatte både **eksempler** og **idiomer** (eller idiomatiske uttrykk). Jeg tror imidlertid vi her har å gjøre med vesensforskjellige

størrelser, som det kan være hensiktsmessig å skjelve mellom i arbeidet med en ordbok:

Eksempler skal representere og illustrere noe allment og typisk. Ordet brukes ofte om alt fraseologisk stoff; men en slik generalisering forekommer meg å være en noe uheldig praksis, sett fra et semantisk synspunkt. Hensynet til språklig presisjon tilsier at vi i ordbokssammenheng bør reservere betegnelsen for ordgrupper som skal vise typisk bruk av et ord i en gitt betydning.

Idiomer er syntagmer som det er naturlig å betrakte som semantiske enheter (isolert sett eller i forhold til B-språket), fordi det i slike uttrykk er lite fruktbart eller umulig å henføre bruken av et ord til en nærmere angitt delbetydning. For så vidt danner idiomene et motstykke til eksemplene, idet de avspeiler en spesiell og dermed **atypisk** måte å bruke ordet på.

3. Polysemi vs. kontekst

Det er en nær sammenheng mellom polysemi og kontekst. Hvis et ord må oversettes med x i kontekst A og y i kontekst B, kan vi ofte finne ulike substitusjonsmuligheter i A-språket. Ekvivalentenes bruksområde kan derved avgrenses ved hjelp av partielle synonymer til oppslagsordet.

En kontekstuell analyse av oppslagsord og mulige ekvivalenter er et godt utgangspunkt for betydningsdifferensiering. Når oversettelsen av et ord varierer med omgivelsene, er dette ofte en indikasjon på at vi har å gjøre med ulike betydninger av oppslagsordet, dvs. en semantisk kompleksitet som er relevant for valget av ekvivalent. Således kan en kontrastiv betraktning av forhold som umiddelbart fortoner seg som kontekstrestriksjoner – dvs. distribusjonelt betinget variasjon – tjene til å synliggjøre ulike former for "skjult" polysemi i A-språket.

Et godt eksempel på dette er en rekke objektsrestriksjoner vi vil oppdage ved oversettelse av verb fra norsk til et romansk språk. Slike restriksjoner viser seg ofte å være logisk forankret i vesensforskjellige betydninger av verbet – selv om det består en assosiativ sammenheng mellom dem. Forholdet kan illustreres med tallrike verb hvor en form for mental analogi har muliggjort det vi på norsk kan kalle "objekt-skifte" (= svensk *objektväxling*) – dvs. at verbene kan ta objekter av fundamentalt ulike slag. Jfr. flg. eks. med oversettelse til portugisisk:

a) med to slags objekt:

dryppe *øyene pôr gotas nos olhos / vann etc. på noe deitar umas gotas de água etc. em alguma coisa (+ intr. bruk, f.eks. "taket drypper")*

- feie** (= fjerne) støv/bøss etc. (med feiekost) *tirar (o) pó/lixo etc. (com uma vassoura)* / (= gjøre rent) gulvet etc. (med feiekost) *varrer o chão etc.*
- fylle** (= fylle opp) en flaske/tanken etc. *encher uma garrafa/o depósito (de gasolina)* / (= helle) væske (i et kar) *deitar um líquido (numa vasilha)*
- måke** (= fjerne) snø (fra veien etc.) *tirar (a) neve (do caminho etc.)* / (= rydde) en vei etc. (for snø) *tirar a neve de (um caminho etc.)*
- spa** (= grave ut) et hull i jorden *abrir/fazer um buraco na terra* / (= flytte) jord etc. (med spade) *mover a terra etc. (com uma pá)*
- tørke** (= fjerne) støv/vann *tirar pó/água* / (= fjerne fuktighet fra) en gjenstand/kroppen etc. *enxugar/secar um objecto/o corpo etc.*
- strø** (= drysse) sukker etc. på noe *deitar açúcar etc. em alguma coisa*, (= fordele jevnt, spre) sand etc. utover noe *espalhar areia etc. por alguma coisa* [objekt = pulverisert substans] / (= bestrø, dekke) en vei etc. (med sand etc.) *deitar areia em um caminho etc.* [objekt = område]
- tømme** (= fjerne innholdet i) et kar osv. *(es)vaziar uma vasilha etc.*, (= rydde) et lokale etc. *despejar um local etc.* [objekt = det som blir tomt] / (= helle) væske (i et kar osv.) *deitar/meter um líquido (numa vasilha etc.)*, (= dumpe) avfall (i en beholder osv.) *deitar lixo etc. (num recipiente)* [objekt = substans]
- smøre** (= påføre) salve på såret *aplicar uma pomada à ferida* / smør på brødet etc. *pôr manteiga no pão etc.* [objekt = smørbar substans] / (= sette inn) maskindel etc. (med fett) *lubrificar uma peça mecânica etc.* / ski (med voks) *encerar esquis*; (= dekke) brød (med smør) *barrar (o) pão (com manteiga)*, (= behandle, beskytte) huden etc. med salve/(sol)krem etc. *untar a pele etc. (com uma pomada/um creme etc.)* [objekt = behandlet gjenstand eller område]

b) med flere slags objekt:

- sprenge** (= detonere) en bombe/granat etc. *fazer estoirar/rebentar uma bomba/granada etc.* / (= bryte opp) et pengeskap (med dynamitt)/en dør (med rå kraft) *arrombar um cofre (com dinamite)/uma porta* / (= pulverisere, fragmentere) fjell/stein etc. (med dynamitt) *dinamitar/fazer voar uma rocha etc.* / (= sprenge ut) en passasje *abrir uma passagem (com dinamite)*
- skyte** (= avfyre, sende) et prosjektil/skudd *disparar um projétil/tiro* / (= drepe) et dyr/menneske (med skytevåpen) *matar um animal/homem (a tiro)* / (= skyve, støte) hjertet opp i livet *fazer das tripas coração* [idiom] / slåen for døren *aferrolhar a porta* / (= åpne, lage) et hull (med prosjektil eller sprengstoff) *abrir/fazer um buraco (com um projétil ou material explosivo)* / (= score) et mål *marcar um gol* / (= treffe) blink *acertar em cheio, dar no alvo* / (= heve, strekke) ryggen i været *levantar as costas* / (= drive frem,

sette) knopper *deitar botões, brotar* / (= begynne å gjøre) fart *acelerar (a marcha)*, [fig.] *ganhar impulso* / (= fotografere, ta opp) en (film)scene osv. *filmar/rodar uma cena* (Hertil kommer alle de transitive sammensetninger med "skyte" + adverbial partikkel av typen "skyte inn en bemerkning/et våpen/penger i banken" etc.)

Subjektsrestriksjoner vil også forekomme, om enn i mindre utstrekning. Barn kan f.eks. ikke "gro", bare "vokse"; mens gress både kan "vokse" og "gro". I spansk, derimot, finner vi ingen tilsvarende restriksjon. Her brukes verbet *crecer* uansett hva som er i vekst: *El niño/La hierba etc. crece*.

Et omvendt eksempel har vi for så vidt i paret "gresset/såret gror", hvor man i spansk og andre språk ikke kan oversette "gro" med samme verb i begge tilfelle. Men her er betydningsforskjellen i verbet så påfallende at den bør defineres eksplisitt. Det ville være søkt, for ikke å si misvisende, å se det som en subjektsrestriksjon mht. verbet *crecer* når "såret gror" på spansk må oversettes med *la herida (se) cicatriza* (og ikke *crece*, som ville bety det stikk motsatte!).

Subjektsrestriksjoner synes særlig å gjøre seg gjeldende i forholdet mellom animat (ofte "aktivt") og inanimat (ofte "passivt") subjekt. Jfr. de norsk-portugisiske eksempler "jeg kan vente" = (*eu*) *posso esperar* vs. "det kan vente (= 'utstå') til i morgen" etc. = (*isso*) *pode ficar para amanhã* etc.

Selv om det er naturlig å søke en sammenheng mellom kontekstrestriksjoner og betydningsvariasjon, er ikke denne nødvendigvis entydig, enn si gjennomskuelig. Oversettelse av adjektivet *varm* til spansk (og portugisisk) er et eksempel på dette. På spansk kan det oftest gjengis med *caliente*, som f.eks. i *el café está caliente* 'kaffen er varm', mens "hun er varm" normalt (dvs. i betydningen 'plaget av varmen') må uttrykkes med (*ella*) *tiene calor*. I oversettelsen må man altså skjelve mellom inanimat og animat subjekt, uten at det for en nordmann er noen åpenbar forskjell i adjektivets betydning.

Her står vi imidlertid overfor en virkelig fallgrube, idet *caliente* som attributt eller predikativ til et individ – fortrinnsvis kvinnelig – umiddelbart ville bli oppfattet figurlig i betydningen 'heit' eller 'kåt', med mindre sammenhengen lar en forstå at vedkommende har feber.

En annen sak er at den aktuelle betydning av et ord eller uttrykk ikke alltid kan leses ut av en snever kontekst, selv om den inneholder alle ledd som er nødvendige for å danne en setning. I så fall ville jo alle utsagn være språklig entydige. Eks.: "Utlendinger er sultne på norske arbeidsplasser" (konkret = 'er plaget av sult' (+ stedsadverbial) eller idiomatisk = 'har lyst på, vil gjerne ha'), "Jeg skal opp (av sengen/til eksamen/til hytta på fjellet etc.) i morgen", "Han dro til (konkr. = 'reiste til' el. idiomatisk = 'slo (til)') Doris" (flertydig skriftlig), "Per så ungene på veien" (Hvor var Per og hvor var ungene?). I den begrensede utstrekning slik flertydighet lar seg avklare

innenfor rammen av en ordbok, kan det nok best skje ved å illustrere alternative tolkningsmuligheter med en forklarende utfylling – f.eks. ved å behandle *være sulten på noe* (= 'ha lyst på/gjerne ville ha noe') som et idiomatisk uttrykk, evt. som supplement til *være sulten* (hvis språklige strukturforskjeller tilsier egen oppføring av sistnevnte uttrykk).

4. Kontekst vs. fraseologi

Fraseologi i form av eksempler (jfr. definisjonen ovenfor) kan beskrives som en bred, frittstående "bruksanvisning" i tilknytning til en ekvivalent. Dermed kan denne i prinsippet erstattes med kontekst-opplysninger i parentes foran og/eller etter angjeldende ord. Forholdet verb-objekt (objektsrestriksjoner) er et typisk eksempel på dette. Her har vi flere presentasjonsmuligheter: Enten oppføring i parentes eller som eget uttrykk under verbet eller substantivet. Jfr. følgende norsk-portugisiske eksempler:

be pedir (*en om noe* ac a alg); (*til Gud*) rezar (a Deus)
løfte *n* promessa *f* (*bryte* faltar a, não cumprir; *holde* cumprir)

vs.

be pedir; (*relig*) rezar; ~ *en om noe* pedir ac a alg; ~ *til Gud* rezar a Deus
løfte *n* promessa *f*; *bryte et* ~ faltar a/não cumprir uma p.; *holde et* ~ cumprir uma p.

Hvilken metode vi velger i slike tilfelle, vil være et avveiningsspørsmål, hvor hensynet til plassøkonomi må vurderes mot hensynet til klarhet i presentasjonsform. Ofte vil det imidlertid være slik at kontekstuelle varianter vanskelig kan rommes eller presenteres klart i en parentes. Jfr. oversettelsen av *forhold* til spansk i ulike forbindelser:

forhold *n* (= *forbindelse*, *innbyrdes stilling*) relación *f*, -ciones *fpl*
(*ha tener* (+ *pl*), *stå i* guardar (+ *sing*), *til* con)

vs.

forhold *n* (= *forbindelse*, *innbyrdes stilling*) relación *f*, -ciones *fpl*
[...]; *ha et* ~ *til* tener relaciones con; *stå i* ~ *til* guardar relación con

Her kan det neppe være tvil om hvilken presentasjonsform som egner seg best.

Når vi står overfor idiomatiske uttrykk, tjener det ingen fornuftig hensikt å forsøke å presentere dem ved hjelp av kontekstopplysninger tilordnet en ekvivalent i B-språket. Eks. (fra spansk):

skrøpelig ...; (*om kjødd*) *flaca*
svin ...; (*på skogen*) *chanchullos mpl* (*ha sine andar en*)

som viser hvor søkt det ville være å bruke denne metoden for å vise at "kjødet er skrøpelig" og "ha sine svin på skogen" heter henholdsvis *la carne es flaca* og *andar en chanchullos* på spansk. Slike tilfelle hører hjemme i fraseologien og **bare** der.

5. Fraseologi vs. polysemi

Et syntagme (evt. en hel setning) kan i likhet med enkeltord være flertydig i den forstand at riktig oversettelse forutsetter kjennskap til meningsinnholdet i en gitt situasjon. Derfor kan det også på fraseologisk nivå være nødvendig å presentere en semantisk differensiering. Men til forskjell fra leksematisk analyserbar polysemi vil det her være tale om sekvenser som må tolkes som et sammenhengende hele.

Flertydigheten i slike uttrykk skyldes ofte ulike grader av idiomatisitet. Selv om en del av betydningspotensialet i enkelte tilfelle kan utledes leksikalsk, kan mange uttrykk ha flere spesielle, ofte metaforiske betydninger som krever ulik oversettelse, og derfor nødvendiggjør presisering. Dette er særlig vanlig ved de såkalte partikkelverb, som nærmest kan betraktes som "leksikalske syntagmer". Eks.: *legge opp/ut*, *løpe/springe etter*, *gå ned/opp* (f.eks. om fly/kabal/i vekt etc.), *ta av/opp* – osv. osv.

Fraseologisk polysemi i det lille format kan ofte avklares i form av enkle kontekstangivelser, utvidelse av uttrykket eller syntaktiske opplysninger – f.eks.

skrive ...; ~ **ut** (en bok) ...; (nyvalg) ...; (soldater til krigstjeneste)
 ...

mens mer komplisert flertydighet på fraseologisk nivå vil kreve en utførlig behandling i form av lengre, varierte sekvenser eller definisjon av de forutsetninger som ligger til grunn for komplementære oversettelsesmuligheter. Eks.:

være godt kjent = 1. 'være en kjent person eller ting' og 2. (... på et sted) = 'være lokalkjent'
være i drift = 1. 'være i funksjon' og 2. 'drive omkring' (også fig)

6. Redaksjonsproblematikken sett i lys av de omtalte tre begreper

Flerspråklig leksikografi utgjør i utgangspunktet et todelt redaksjonelt problem:

- a) Fordelingen av stoffet på de enkelte artikler
- b) Redaksjonen av den enkelte artikkel

I denne sammenheng reiser det seg en rekke spørsmål som det ikke er lett å gi generelle svar på, men som ikke desto mindre fortjener oppmerksomhet og refleksjon ad hoc under arbeidet med en ordbok:

6.1 Semantisk avgrensning, eksternt og internt

- a) Det eksterne problem:

Hvordan avgrense "sett" eller "serier" av mer eller mindre synonyme ord og uttrykk i A-språket i forhold til hverandre og dermed til mulige ekvivalenter i B-språket?

- b) Det interne problem:

Hvordan kan man best avgrense ekvivalentene innbyrdes, og hvor langt skal man gå mht. semantisk "finsortering"? Hvilke kriterier kan benyttes for å begrense ekvivalentenes antall? Semantisk konsentrisitet/eksentrisitet og mulige ekvivalenteres frekvens kan være nyttige stikkord i denne forbindelse.

Spørsmålene under a og b må selvfølgelig sees i sammenheng, jfr. pkt. 6.4.

6.2 Syntaktiske forhold (distribusjon)

I denne forbindelse er det viktig å spørre seg om og hvordan bl.a. følgende faktorer kan ha betydning for oversettelsen:

- Intransitivitet/transitivitet/refleksivitet – bl.a. sett i sammenheng med "ergativitetsgrad", dvs. subjektets rolle som **agens**, **patients** eller noe midt imellom i forhold til verbet. Eks.: port. *O João mexeu-se* (refleksivt) 'Johan rørte (på) seg' / *o João mexeu a pedra* 'Johan rørte på steinen', evt. '... fikk steinen til å røre på seg' / *a pedra mexeu* 'steinen rørte på seg' og spansk *Juan levanta*

cien kilos 'Johan bærer/løfter hundre kilo' vs. *Juan se (refl.) levanta cien kilos* 'Johan er i stand til å løfte hundre kilo'.

- Bruk av direkte vs. indirekte objekt, f.eks. "motstå en fristelse" vs. port. *resistir a uma tentação* (indirekte objekt)
- Animat vs. inanimat subjekt/objekt, andre subj./obj.-restriksjoner.
- Kopulaverb ("være/bli" vs. port. *ser/estar/ficar* osv.).
- Adjektiv vs. adverb – vis-à-vis romanske språk særlig relevant mht. forholdet måtesadverb/predikativt adjektiv.
- Bruk av ulike preposisjon + animat / inanimat / infinitiv / at-setn. – jfr. "bestå av noe" vs. "bestå i å ..." og port. *dar um soco a alg* 'dra til en' vs. *dar um soco na* (= *em + a*) *mesa* 'slå i bordet'.
- "Affinitet" adjektiv-substantiv som alternativ til semantisk inndeling av adjektiv (kan demonstreres ved å sette aktuelle substantiv i parentes foran adjektivekvivalenter eller ved å føre opp typiske forbindelser fraseologisk, dvs. som egne ordgrupper).
- Bruk av indikativ/konjunktiv/infinitivskonstr./gerundium (i port. f.eks. *passar o dia comendo* vs. ... *a comer, aconselhar alg a vir* vs. *aconselhar a alg que venha, no caso de ele partir* vs. *caso que ele parta*).
- Ordstilling (f. eks. er det ikke det samme å "få noe gjort" som å "få gjort noe").

6.3 Fraseologiens plass

Det fraseologiske stoff reiser følgende grunnleggende spørsmål:

- **Hva** bør tas med?
- **Hvor** bør det plasseres?

Behovet for fraseologisk utfylling av ordboksartiklene er en funksjon av dens relevans i forholdet mellom A- og B-språket. I mange tilfelle kan adekvat oversettelse bare skje på syntagmatisk (fraseologisk) nivå. Hvor vidt det er nødvendig å ta fraseologien til hjelp, er imidlertid et språkspesifikt spørsmål.

I en ordbok eller oversettelse til spansk vil det f.eks. være verd å merke seg at katter og desslike kan ha 9 liv i Norge, mens de i Spania avspises med 7; og at det som er "gresk" for en nordmann, er "kine-

sisk" for en spanier eller portugiser. (I ordbøker til språk hvor man i slike tilfelle uttrykker seg som på norsk, har det derimot neppe noen hensikt å spandere plass på ordforbindelser som "ha ni liv" osv.) Andre eksempler på språklige enheter som fortjener samvittighetsfull fraseologisk behandling er adjektiv/adverb i ulike kontekster (som **varm(t)** i "bli varm(t)", "holde en varm", "snakke seg varm", "gå varmt for seg" osv.), partikkelverb ("gå opp", "se seg ut", "låse (seg) inn/ut" vs. "... inne/ute" osv.) og småord generelt.

På norsk kan det på funksjonelt og semantisk grunnlag være vanskelig å skjelve mellom ord og syntagme (ikke bare når det gjelder partikkelverbene). Dette får naturligvis også konsekvenser for ordbokens redaksjonelle utforming: Skal f.eks. "hvor hen", "(for) så vidt" og "i stand" oppføres som "fraser" (dvs. inne i en artikkel) eller som egne oppslagsord?

Plasseringen av fraseologiske enheter (ordgrupper) har to hovedaspekter:

- Det eksterne aspekt: Under hvilket oppslagsord skal uttrykket oppføres?
- Det interne aspekt: Hvor skal det plasseres innen den enkelte artikkel?

Uttrykkene *ligge/sitte/stå* og + inf. (?) vs. *bli liggende/sittende/stående* og + inf er gode eksempler på det eksterne aspekt ved redaksjonsproblematikken. Andre eks. er *brennende het, snarest/så snart som mulig* og *lenger inn(e)*.

Jeg kan ikke her gå nærmere inn på ulike prinsipper for tilordning frase/oppslagsord. Visse enkle og praktiske kriterier lar det seg imidlertid gjøre å finne frem til. Det samme gjelder plasseringen innen den enkelte artikkel. I denne forbindelse vil jeg nøye meg med å vise til det jeg ved en tidligere anledning har sagt om dette, jfr. Nilsson (1987).

6.4 Konsistenskravet

For at ordboken skal bli et konsistent produkt, er det særlig viktig å være oppmerksom på følgende forhold:

Synonyme "innganger" bør – på leksikalsk så vel som på fraseologisk nivå – gi samme "utgang" (f.eks. *ligge i dødvanne / være kommet inn i en bakevje / stå i stampe / stå på stedet hvil* = port. *marcar passo, ter chegado a um impasse*). Dette gjelder selvfølgelig også i forholdet oppslagsord/synonymt uttrykk (f.eks. **fjerne** vs. **få/ta vekk, adamsdrakt**, i ~ vs. **drakt**, i Adams ~). Videre er det viktig å påse at ekvivalenter til partielle synonymer (i forklarende parentes inne i en artikkel) stemmer med de ekvivalenter som er oppført der synonymene selv figurerer som oppslagsord.

Oppslagsord, synonymer, fraseologi og "parallele" ord/uttrykk må m.a.o. sees i nær sammenheng. Har man f.eks. med "gå på skøyter", må man også ha med "gå på ski", oppført på tilsvarende måte. Likeledes "gå på tur/på kino/på skolen" og "være den første/neste/siste til å" vs. "(være) førstemann/nestemann/sistemann (til å)". For flere eksempler henvises til Nilsson (1987:48).

7. "Dekningsgrad": Hva er et realistisk ambisjonsnivå?

Hvor langt en ordbok kan hjelpe oss i oversettelsen, er naturligvis først og fremst et spørsmål om format, selv om et omfangsrikt produkt ikke **nødvendigvis** er et bedre hjelpemiddel enn en ordbok av mer beskjeden størrelse. "Brukbarhet" avhenger av såvel utvalg som presentasjonsform.

Man kan spørre seg hvorvidt det overhodet er mulig å lage "den perfekte ordbok". Mange vil vel avvise dette som en absurd problemstilling; og det for så vidt med rette. Ikke desto mindre kan det være nyttig å filosofere litt over hva man har rett til å vente av en ordbok, og definere sitt ambisjonsnivå deretter.

En god ordbok bør kunne tjene som et holdbart grunnlag for en oversettelse som gir tilnærmet samme kommunikative effekt i B-språket som i A-språket. Og selv om en ordbok aldri kan bli et fullverdig hjelpemiddel til oversettelse, bør man hele tiden primært ha for øye hvordan man best mulig – dvs. på en entydig og oversiktlig måte – kan formidle et maksimum av leksikalsk og idiomatisk informasjon innenfor den gitte ramme.

Kognitive, dvs. pragmatiske og kulturspesifikke forhold utgjør etter min mening et grenseland for en ordboks potensial "utad", mens grensen "innad" mot språkets kjerne – grammatikken – kan være vanskeligere å trekke.

Mht. syntaks bør nok en ordbok være nokså "snill", da det kan være vanskelig å få kartlagt kontekstuelle særegenheter utelukkende ved hjelp av en grammatikk. Dette i motsetning til morfologiske "data", som i liten grad hører hjemme i en tospråklig ordbok. (Uttale og språklige (ortografiske) varianter lar jeg ligge her.)

Pragmatiske forhold er å forstå som den bakenforliggende situasjon eller de ytre forutsetninger som ligger til grunn for en ytring. Kjennskap til de faktiske forhold kan selvfølgelig være nødvendig for å komme frem til en riktig oversettelse, men det sier seg selv at en ordbok bare kan gi begrenset informasjon om de saklige forutsetninger for å velge den ene eller den annen ekvivalent. I mange tilfelle vil imidlertid teksten selv, dvs. den videre sammenheng, gi en tilstrekkelig pekepinn om hvordan en ytring bør forstås og oversettes, slik at supplerende informasjon via ordboken blir overflødig.

Et autentisk eksempel har vi i setningen/uttrykket "vi regner med en **bedring i lagersituasjonen**" (min utheving), hentet fra Aftenpostens økonomisider. Menes her *mer* eller *mindre* varer på lager? Det lar seg bare tolke ut fra konteksten, og hva mere er: en slik tolkning er helt nødvendig for å kunne oversette uttrykket på vettugt vis til et romansk språk. Her kan imidlertid ikke ordboken hjelpe oss, uansett hvor fyldig den måtte være. (Heller ikke en "oversettelsesmaskin", for den saks skyld – men det er en annen skål!)

Kulturspesifikke forhold kompliserer særlig oversettelsen av begreper som er fremmede for B-språkets univers. De kan saktens defineres, men egentlige ekvivalenter er det i mange tilfelle umulig å finne, hva enten vi opererer på det leksikalske eller fraseologiske plan. Man har rett og slett ikke gode, dekkende ord eller uttrykk for å betegne det som ligger utenfor ens eget univers. I norsk kan "buljongpar", "blåmandag", "lagmannsrett", "sikringsdom" og "vår egen politiske andedam" tjene som eksempler.

Mer subtile er de forskjeller som ligger i "el genio de la lengua" – jfr. Vázquez-Ayora (1977:85–86) – som vi kanskje kunne kalle 'språkets ånd' på norsk. Disse representerer også en form for kulturspesifisitet – om enn mer kamuflert. Man kan f.eks. merke seg at norsk (og andre germanske språk) gjennomgående er langt mer konkret utpenslende enn de romanske språk, som til gjengjeld synes å gå lenger i abstrakt begrepsdannelse. Jfr. spanske ord som *abstencionismo* 'hjemmesitting' (under valg) og *peatonalización* 'sperring av gate/område for motorisert trafikk', avledet av substantivet *peatón* 'fotgjenger' gjennom flere stadier (via adjektivet *peatonal* og verbet *peatonalizar*).

De norske prosessverbene utgjør (med alle sine idiomatiske partikler) et problem i særklasse; dels pga. ulike verb-objektrelasjoner, dels fordi "modus operandi" stilles opp mot spatial orientering (særlig retningsbestemmelse) på en måte som krever både innsiktsfull interpretasjon og idiomatisk kreativitet for å nå frem til en adekvat oversettelse. F.eks. har det portugisiske og spanske verbet *cortar* (jfr. fransk *couper* og engelsk (*to*) *cut*) i ulike forbindelser et utall norske ekvivalenter, som stort sett vil gi et atskillig mer pregnant uttrykk for hvordan "parteringen" foregår ('skjære/hogge/klippe/sage av/ned/opp/over/vekk' osv.). *Pasar a caballo* 'ride forbi' og *subir/bajar corriendo* 'løpe opp/ned' er andre, nærmest "klassiske" spanske eksempler på romanske og germanske språks ulike rollefordeling verb-adverbial mht. bevegelsesmåte og -retning.

8. Oppsummering og konklusjoner

En god ordbok er et oppslagsverk som gjenspeiler treenigheten ord, begrep og referent (Ogdens trekant) så entydig og konsistent som mulig innenfor rammen av sine forutsetninger.

Dette krever organisasjon, disiplin og samlende oversikt. Da alle elementer må sees i et helhetsperspektiv, bør ikke en ordbok produseres som et "joint venture" av sidestilte bidragsyttere. Dersom boken skal kunne bli et effektivt og pålitelig hjelpemiddel, må stofftilfanget håndteres med en bevisst og konsekvent holdning til samspillet mellom polysemi, kontekst og fraseologi. Til dette trengs en myndig redaktør som samler alle trådene i én hånd. I motsatt fall vil boken lett komme til å sprike i alle retninger, med fare for åpenbare lakuner.

Dertil krever hensynet til relevant og idiomatisk akseptabel informasjon i en ordbok at forfatteren/den ansvarlige redaktør ikke bare har kjennskap til språket som sådant, men også til "tingene" det representerer. Det er m.a.o. ikke nok å være filolog i snever forstand; man må i tillegg ha et inngående kjennskap til verden, for ikke å si to verdener: både A-språkets og B-språkets. Først når alle de nevnte forutsetninger er til stede, kan man gjøre seg håp om å nå til veis ende med æren i behold.

Litteratur

- Bokmålsordboka*. Red.: Marit Ingebjørg Landrø og Boye Wangenstein. Bergen/Oslo/Stavanger/Tromsø: Universitetsforlaget 1986.
- Haugen, Einar: *Norsk-engelsk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget 1976.
- Nilsson, Kåre 1987: Behandling av ordgrupper (fraseologi) i tospråklige ordbøker. I: Tove Jacobsen/Jan Roald (red.): *Flerspråklig leksikografi og terminologi. Seminarrapport Bergen 22.–23. mai 1987*. Bergen: Romansk institutt, Universitetet i Bergen/Institutt for språk, Norges Handelshøyskole, 33–50.
- NOPOR* = Nilsson, Kåre: *Norsk-portugisisk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget 1994.
- Vázquez-Ayora, Gerardo 1977: *Introducción a la Traductología*. Washington DC: Georgetown University Press.